

2011

PAPER STADSCULTUUR
datum 01-06-2011

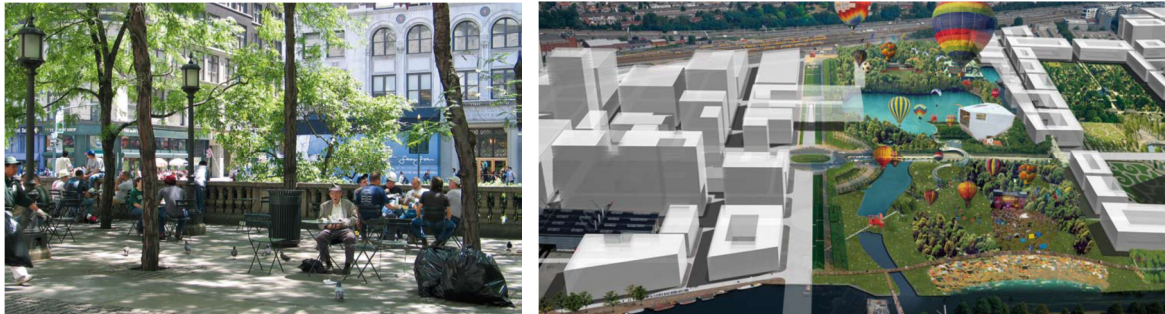
JUDITH SCHOTANUS
studentnummer:
sw-schotanus (open UvA)

WAAR GAAT HET MIS? DE RELATIE TUSSEN FYSIEKE EN SOCIALE DICHTHEID

Een analyse van verschillende percepties van dichtheid en het dagelijks gebruik van de stad

Inleiding

Met stedenbouwkundige plannen worden naast de technische en economische aspecten, beelden (3D animaties of referentiebeelden) getoond van vrolijke mensen die op het terras in de zon zitten en door de straten flaneren. Er wordt een beeld van de plannen gecreëerd dat gericht is op verleiding en inspiratie en dat centraal staat bij het aantrekken van investeerders en bij de verkoop (Berghauser Pont en Haupt 2010). De politici en investeerders zijn enthousiast, de plannen worden verder uitgewerkt door goede architecten, de gebouwen zijn mooi maar de nieuwe buurt is verre van levendig en het café gaat al snel failliet. Waar gaat het 'mis'? Wellicht in het verschil tussen de beleving van stedelingen en het daadwerkelijke functioneren van de stad aan de ene kant en de manier waarop de stedelijke ontwikkeling door professionals wordt gepland en het beleid aan de andere kant. Een hoge dichtheid is een voorwaarde voor het creëren van stedelijkheid (Lozano 1990). Als er in beleidsstukken een getal met betrekking tot dichtheid wordt genoemd als uitgangspunt voor de gebiedsontwikkeling, wil dit echter niet zeggen dat het ook een levendig stukje stad wordt. Buurten met eenzelfde dichtheid kunnen er heel anders uitzien, waardoor de mogelijkheden voor interactie enorm verschillen. Dichtheid is een begrip dat uit veel verschillende lagen bestaat. Ik wil dichtheid onderzoeken door de manier waarop planners naar dichtheid kijken te confronteren met het perspectief van het dagelijks gebruik. Hiervoor gebruik ik de inzichten van De Certeau (1984) die een verschil aangeeft tussen de strategieën van instituties en de tactieken van stedelingen. Om de relatie tussen de vorm van de gebouwde omgeving en het gebruik te verdiepen zal ik twee wijken, de Pijp in Amsterdam en het Märkische Viertel in Berlijn met elkaar vergelijken aan de hand van verschillende aspecten van het begrip dichtheid, die Jane Jacobs (2009) noemt als voorwaarde voor stedelijkheid.



Figuur 1: sfeervol referentiebeeld en impressie stedenbouwkundig plan voor de Binckhorst in Den Haag door OMA

Huidig beleid

In de huidige strategieën gaat de overheid uit van burgers die zelf actief zijn in hun leefomgeving. Dit kan vorm krijgen door het organiseren van opiniepeilingen en inspraak of door burgers te stimuleren zelf mee te werken aan de beveiliging van de buurt (Osborne and Rose 1999). Het huidige discours waarbinnen het stadsontwikkelingsbeleid tot stand komt is veelal dat van de *Sustainable Communities* (Raco 2007). Er wordt een integrale benadering nagestreefd met zowel een fysieke als sociale aanpak. De *Sustainable Community* heeft goed toegankelijke publieke ruimten met een hogere stedelijke dichtheid om interactie te bevorderen, een ruim voorzieningenaanbod, gevarieerde architectuur en een onderscheidend karakter. Deze aantrekkelijke

omgeving moet verschillende sociale groepen aantrekken. Dit stadsbeeld lijkt sterk op de door Jane Jacobs (2009) weergegeven *Urban Village*, die verderop in dit paper beschreven zal worden. Het uiteindelijke doel is het creëren van sociaal gemengde buurten, die vervolgens door de actieve inbreng van de bewoners zonder bemoeienis van de overheid kunnen functioneren. De overheid zorgt voor controle met een economische en rationele bestuursstijl door eisen, regels en doelen te stellen (Osborne and Rose 1999). Veel beleidsmakers, planners en ontwerpers denken ruimtelijk deterministisch. De vorm van de fysieke ruimte met straten, pleinen en gebouwen zou het gedrag en de sociale verhoudingen in die omgeving mede bepalen (Gans 1993 in Reijndorp 2010). De sociaal culturele structuur van de stad blijkt echter vaak weerbarstiger te zijn dan de fysieke structuur. Bij de *Sustainable Communities* worden door Lees (2008) en Raco (2007) vraagtekens gezet, omdat de verschillende bevolkingsgroepen maar zeer beperkt met elkaar omgaan en dit kan leiden tot uitsluiting van bepaalde groepen. Er is een discrepantie tussen de *top-down* visionaire politiek van het bestuur, dat grootse stedelijke plannen initieert en de *bottom-up* benadering waarbij een actieve houding van stedelingen verwacht wordt om hun eigen gemeenschap vorm te geven.

Strategie en tactiek

De Certeau maakt in *The Practice of Everyday Life* (1984) een onderscheid tussen strategie en tactiek. De strategische visie van beleidsmakers en planners legt de nadruk sterk op macht en controle en is verbonden met de institutionele kant van de samenleving. De stad wordt in de westerse samenleving vormgegeven door beleidsmakers, planologen en ontwikkelaars, die bepalen hoe onze directe leefomgeving en vaak ook de (huur)woning eruit ziet. Professionals hebben in hun opleiding veelal geleerd de stad op een abstracte manier top-down te ordenen. Zij richten zich vooral op de fysieke aspecten van de gebouwde omgeving. Hoewel zij oog hebben voor karakter en woonmilieu, denken zij vooral op een rationele manier over aantallen woningen en de juiste plek voor voorzieningen (Reijndorp 2010).

Daartegenover staan de tactieken die stedelingen – bewoners, werknemers en bezoekers – gebruiken. Zij zorgen voor levendigheid en sfeer in de stad en geven het sociale aspect vorm door de manier waarop zij met elkaar en met de ruimte omgaan. Afhankelijk van hun situatie vullen ze hun leefwereld in en leggen er hun eigen betekenis in. De Certeau noemt dit het toe-eigenen van de ruimte. Dit krijgt vorm in het dagelijks gebruik door routines en rituelen. De stad reikt allerlei instrumenten aan zoals de gebouwde omgeving, maar ook sociale structuren als organisatievormen en patronen van zingeving. Het is het kader op basis waarvan de stedelingen hun handelen in gang zetten, de uiteindelijke invulling bepalen ze zelf (Reijndorp 2010). Omdat er in deze openbare ruimte ook anderen aanwezig zijn, speelt hierbij de relatie tot deze ander altijd een rol. Door je in de ruimte te verplaatsen ben je altijd op weg van of naar de ander; *‘to be other and to move toward the other’* (De Certeau 1984 p.110). De tactieken zijn acties die de hoekstenen van een spontane culturele praktijk vormen.

Het toe-eigenen van de stad

Mayol (2010) geeft aan dat het toe-eigenen van de woonbuurt gebeurt door vanuit de woning wandelingen te maken. Er kan een veelheid aan routes naar school, het werk of de winkel worden uitgestippeld die gezamenlijk

de beleving van de buurt bepalen. Het uitstippelen van routes in de stedelijke ruimte kan worden vergeleken met de inrichting van de woning, de straten vormen een lege ruimte die je kunt inrichten. De dagelijkse routines van wonen, werken en recreëren spelen zich af in verschillende delen van de stad en zijn allemaal kleine leefwerelden met verschillende niveaus van beleving en betekenis. Door de ervaring van het gebruik ontstaat er een complex geheel van diverse beelden van de stad, de wijk en de buurt. Een buurt wordt samengesteld uit individuele routes waarbij stedelingen elkaar onvermijdelijk tegenkomen. De interactie is niet van te voren te bepalen, het hangt van het toeval af wie je tegenkomt en wanneer. Dit brengt onzekerheid met zich mee. Het gebruik van buurten is in de praktijk begrijpelijk voor gebruikers door ongeschreven gedragscodes. Ze maken het mogelijk dat verschillende mensen die niet direct met elkaar verbonden zijn de ruimte delen. Stedelingen die de codes kennen voelen zich eerder thuis in die ruimte en zullen deze daarom op een andere manier gebruiken (Mayol 2010).

Ook groepen kunnen zich de stad toe-eigenen. Groepen gebruiken de ruimte van de stad als middel om hun identiteit te vormen. De identiteit van verschillende groepen komt tot uiting door het gebruik van gebouwen (bijvoorbeeld kerken) of de open ruimte (bijvoorbeeld sportvelden). De ruimten en gebouwen krijgen door dit gebruik een symbolische betekenis. Op die manier kan de eigen groep begrensd worden en zich tegelijkertijd van anderen onderscheiden. Isin (2002) beschouwt burgerschap als het soort identiteit in de stad dat door bepaalde groepen wordt bestempeld als goed, rechtmatig en superieur, waardoor zij zich afzetten tegen buitenstaanders. Op die manier kun je stad niet beschouwen als een eenheid. Het is een samenstelling van groepen met verschillen in identiteit. De machtigste groepen zullen zich de stad het gemakkelijkst kunnen toe-eigenen met hun beeld en symboliek. De sociaalruimtelijke alledaagse praktijken zoals het gebruik van bepaalde routes en voorzieningen zijn soms specifiek voor een bepaalde groep zodat deze op die manier haar stempel op een plaats kan drukken en zich ermee kan identificeren. Vaak moet de stedelijke ruimte gedeeld worden met andere groepen om het dagelijks leven te organiseren. De leefwerelden van verschillende groepen zijn dan sociaal gezien wel gescheiden, maar lopen ruimtelijk gezien door elkaar. Voor deze dynamiek is weinig aandacht in de stedelijke vernieuwing (Reijndorp 2010).

In de stads cultuur komen de strategieën samen met de tactieken. Ze vormen geen tegenstelling, maar zijn beide onderdeel van de stad (Frijhoff 2010). De Certeau (1984) beschrijft het uitzicht vanaf de 110^e verdieping van het - inmiddels niet meer bestaande - World Trade Center in New York. Van bovenaf heeft men een goed overzicht over het geheel van straten en gebouwen. Door de lift naar boven te nemen verwijder je jezelf uit de greep van de stad. Je neemt letterlijk en figuurlijk afstand van de drukte, de andere mensen en het verkeer. Mensen zijn niet meer afzonderlijk te herkennen maar vormen een stilstaande massa. Dit is het perspectief van de planners en beleidsmakers die de structuren vormgeven en regels opstellen. Het is echter fictie te denken dat men het gebruik van de stad van bovenaf kan lezen, dit kan alleen door er deel van uit te maken. Je kunt niet tegelijkertijd boven en beneden zijn. Het zijn twee verschillende werelden omdat dezelfde elementen van stad bekeken worden vanuit twee tegenovergestelde perspectieven. Op straat niveau is vooral beweging belangrijk, het wandelen creëert in de woorden van De Certeau '*a mobile organicity in the environment*' (1984

p.99). De wandelaar organiseert de ruimte en geeft er betekenis aan door op bepaalde plekken vaak en op andere plekken zelden of nooit te komen. De gekozen routes hangen af van de reden om ergens heen te gaan en de (on)mogelijkheden die het stratenpatroon biedt. De stad vormt zo voor de gebruiker geen geheel, zoals je dat van bovenaf ziet, maar een dynamisch web van fragmenten dat de omgeving op een ongrijpbare manier transformeert zonder vastgelegde beelden (De Certeau 1984).



Figuur 2: uitzicht vanaf South Tower WTC in New York

De tactiek van toe-eigening wijkt regelmatig af van de aangeboden strategie. In dit proces conformeren stedelingen zich niet altijd aan de bedoelingen van de beleidsmakers en planners. Hierdoor kan de stad er uiteindelijk anders uitzien dan de plannenmakers voor ogen hadden. Door aangepaste routines en rituelen en nieuwe ervaringen is het beeld van de stad veranderlijk. Routes en routines veranderen door gewijzigde omstandigheden die ruimtelijke consequenties hebben zoals een nieuwe baan of school op een andere plek of door veranderingen in de ruimte zelf zoals een nieuwe supermarkt in een andere straat. Door aanpassingen in hun leefomgeving die impact hebben op hun routines kunnen stedelingen zich ontheemd of onveilig voelen (Frijhoff 2010). Conflicten tussen beleidsmakers en bewoners komen vaak voort uit het onbegrip dat eerstgenoemden hebben voor de waarden die door bewoners aan de bestaande omgeving worden toegekend (Frijhoff 2010, Jacobs 2009).

Jacobs (2009) gaat ervanuit dat beleidsmakers en planners over het algemeen werken op basis van goede bedoelingen, maar dat ze zich baseren op hoe steden zouden moeten functioneren zonder dat ze rekening houden met het daadwerkelijke gebruik. Als zij het gebruik en de onderlinge relaties tussen verschillende factoren konden begrijpen, zouden stedelijke processen volgens haar wel gestuurd kunnen worden. Jacobs baseert haar kritiek op de grootschalige projectmatige modernistische stedenbouw helemaal op het dagelijkse gebruik van de stad en schrijft daar uitgebreid over in *Dood en leven van grote Amerikaanse steden* (2009). Zij beschrijft hoe verschillende groepen mensen zoals schoolkinderen, kantoorpersoneel en uitgaanspubliek verspreid over de dag door de straat wandelen. Zij maakt onderscheid tussen de bewoners en winkeleigenaren in de straat en de vreemden. Juist de vreemden zijn van groot belang voor de levendigheid van de straat. In haar ogen voel je je in een levendige straat veilig tussen vreemden omdat er een onbewust netwerk van toezicht aanwezig is en wordt incidenteel ongewenst gedrag gecorrigeerd door de aanwezigen. De gebruikers van de straat zijn geen passieve passanten maar actieve participanten. De veiligheid wordt niet primair door de politie bewaakt. Het ideaalbeeld van de stad dat Jacobs voor ogen heeft is een levendige stad, met buurten –

straten – die hun problemen zelf de baas kunnen. Dit ideaalbeeld van de *Urban Village* vertoont sterke overeenkomsten met het huidige beleidsdiscours van de *Sustainable Community*. Om de gewenste levendigheid te bereiken is een hoge dichtheid nodig, maar niet in de vorm van modernistische stedenbouw omdat daar voldoende diversiteit ontbreekt¹ (Jacobs 2009). Om dit duidelijk te maken zal ik eerst nader ingaan op het begrip dichtheid.

Stedelijkheid en dichtheid

Dichtheid is nauw verbonden met stedelijkheid. Wirth (1938) noemt dichtheid samen met grootte en heterogeniteit als een belangrijk basiskenmerk van stedelijkheid. Lozano (1990) definieert stedelijkheid als de potentiële capaciteit van de inwoners van een stad om te interacteren met een grote hoeveelheid andere mensen en instituties in die stad. Nergens anders dan in de stad zijn zoveel informatiebronnen en mogelijkheden aanwezig, waaruit creativiteit en innovatie voort kunnen komen (Hawley 1972). Aan de andere kant worden ook negatieve gevolgen aan dichtheid toegeschreven zoals het onpersoonlijk worden van relaties en disorganisatie (Wirth 1938). In dit verband is het belangrijk om onderscheid te maken tussen dichtheid met een bepaald aantal woningen per hectare en overbevolking, waarbij er veel mensen in een kleine woning wonen. Overbevolking heeft een cultuurafhankelijke negatieve invloed op het gedrag van mensen, zij kunnen door verlies van controle en privacy, stress ervaren. Er is daarentegen geen noemenswaardige relatie gevonden tussen gedrag en dichtheid (Jacobs 2009, Lozano 1990, Hawley 1972). Dichtheid kan enerzijds gebruikt worden om het aantal inwoners per hectare aan te geven. Anderzijds is het een aanduiding voor het aantal interacties of uitgewisselde berichten per tijdseenheid. Deze twee betekenissen kunnen worden onderscheiden als fysieke dichtheid en sociale dichtheid. Beide vormen van dichtheid kunnen niet los van elkaar gezien worden omdat fysieke afstand tussen mensen een belangrijke factor is in de mogelijkheid met elkaar te communiceren. Door een hogere fysieke dichtheid zijn er meer personen en instituties toegankelijk (Hawley 1972).

In het begrip dichtheid komen de fysieke en sociale en in het verlengde daarvan de strategische en tactische kanten van de stad duidelijk samen. Dit paper onderzoekt aan de hand van het dagelijks gebruik van de stad, de relatie tussen fysieke dichtheid en sociale dichtheid. Meer inzicht in de verschillende perspectieven op dichtheid zou een beter begrip van stedelijkheid op kunnen leveren.

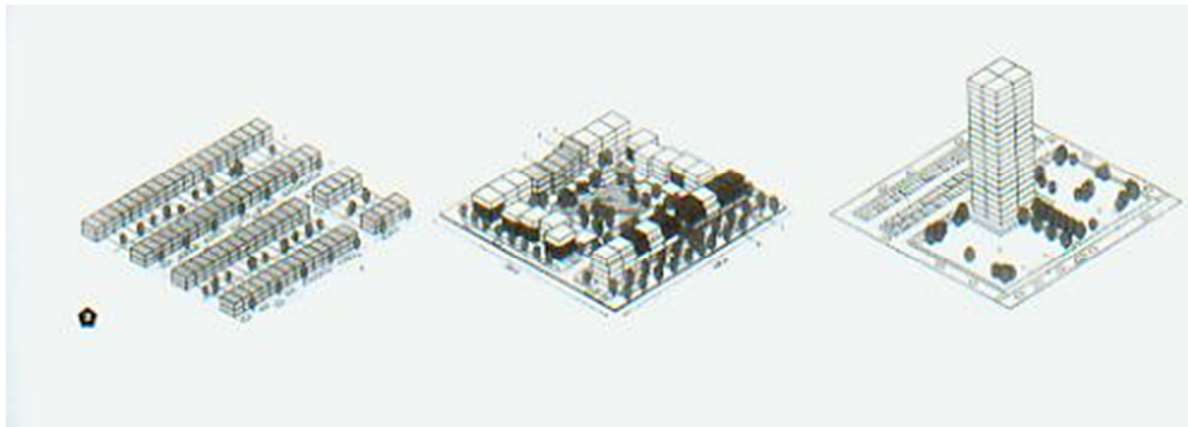
Strategisch perspectief op dichtheid

Planners en beleidsmakers bekijken in eerste instantie de meetbare aspecten van dichtheid. Een hogere dichtheid heeft economische voordelen omdat de grond- en huuropbrengsten van de kavel kunnen worden verhoogd en de kosten voor de aanleg van straten, trottoirs en openbaar vervoer en het leveren van allerlei diensten lager zijn. De kosten voor onderhoud door intensief gebruik zullen echter hoger uitvallen. Ook kunnen de kosten voor het uitwisselen van goederen en informatie worden beperkt. Op het moment dat de

¹ Jacobs gebruikt de term diversiteit niet in eerste instantie om verschillende etnische bevolkingsgroepen aan te duiden, maar hanteert een breder begrip van diverse bevolkingsgroepen met een verschillende sociaal economische achtergrond in combinatie met verschillende gebouwen, voorzieningen, kantoren en recreatiemogelijkheden.

infrastructuur onvoldoende capaciteit heeft kunnen er echter opstoppingen ontstaan. Het verhogen van de dichtheid boven een bepaald equilibrium is daarom niet meer voordelig (Hawley 1972).

Sinds de jaren '50 nam de dichtheid in steden af door nieuwe uitbreidingswijken. Volgens het huidige beleid van *Sustainable Communities* zal de stad verdicht worden (Raco 2007, Berghauser Pont en Haupt 2010, Den Haag 2005, Architectenweb 2011). Er wordt vooral naar het aantal woningen en de bouwhoogte gekeken en de voorkeur gaat uit naar hoogbouw. Er is maar beperkte aandacht voor andere gebouwtypen en het ontwerp van de stedelijke setting (Den Haag 2009, Architectenweb 2011). Meer dan de kwantitatieve aspecten zoals het aantal woningen per hectare bepalen kwalitatieve factoren echter de perceptie van de omgeving. In kwaliteitscriteria voor bijvoorbeeld de hoeveelheid daglicht, zonlicht, bruikbare open ruimte, gemeenschappelijke faciliteiten en de mate van openheid en privacy zijn deze aspecten tot op zekere hoogte vast te leggen (Lozano 1990).



Figuur 3: drie gebieden met 75 woningen per hectare

Tactisch perspectief op dichtheid

De ruimtelijke opbouw – de kenmerken van de fysieke dichtheid – is van invloed op het gebruik van een buurt, de sociale dichtheid. De levendigheid, die de kans op interactie vergroot, kan volgens Jacobs (2009) beïnvloed worden door de fysieke kenmerken van straat en buurt. Op een klein schaalniveau geeft zij aan dat gebouwen op de straat georiënteerd moeten zijn met voldoende ramen om goed zicht te bieden. Het moment waarop er vanuit de afzonderlijke woningen geen directe toegang tot de straat is, is een belangrijke drempelwaarde in de beleving van dichtheid. Op dat moment zijn de woningen niet meer als individuele eenheid te herkennen, is er een gemeenschappelijke parkeerplaats nodig en is de afstand tot de openbare ruimte groter (Lozano 1990). In het dagelijks gebruik is het een behoorlijk verschil als je gebruik moet maken van een lift, portiek of galerij. Er is een collectieve ruimte ontstaan tussen de woning en de openbare ruimte die toegeëigend zal worden. Als kinderen willen buitenspelen moeten ze een grotere afstand afleggen van de woning naar de gezamenlijke speelplek. Als er iets is kunnen kinderen niet snel naar binnen en ouders niet snel naar buiten rennen. Mensen die dat vervelend vinden houden (jonge) kinderen liever binnen. In de Utrechtse wijk Overvecht verzinnen bewoners zelf van alles om de afstand tussen de woning en de collectieve tuin te

overbruggen zoals trapjes vanaf de onderste balkons, moeders met fluitjes en sleutels die naar beneden worden gegooid² (Ten Westenend 2010).

Binnen hoge gebouwen zijn er ook verschillen in gebruik en beleving mogelijk. Uit het project van Ten Westenend (2010) blijkt dat de hoogte waarop men woont en de relatie met de straat ook van invloed is op hoe de bewoners de openbare ruimte gebruiken. Bewoners van de lagere verdiepingen van de flats in Overvecht hebben direct zicht op de straten en plantsoenen³. Zij blijken actiever betrokken bij hun omgeving door deel te nemen aan (zelf)georganiseerde activiteiten en onderhouden vaker bruikleentuinen. Zo proberen zij zich de anonieme openbare ruimte letterlijk toe te eigenen. Deze bewoners zijn zich bewuster van de mensen die hen omringen. Degenen die hoog wonen hebben een weids uitzicht en ervaren thuis meer vrijheid; *'tot het leven beneden verhouden zij zich vooral als toeschouwers'* (Ten Westenend 2010 p.151). Zij zullen de openbare ruimte op een andere manier gebruiken en er betekenis aan geven dan de bewoners van de lagere verdiepingen. Dat niet iedereen behoefte heeft om actief bij de omgeving betrokken te zijn, blijkt uit de populariteit van de hoger gelegen woningen, mensen blijven er vaak langer wonen (Ten Westenend 2010).



Figuur 4: uitzicht op het basketbalveld vanaf de tiende en de eerste verdieping

Ruimtelijke kenmerken van dichtheid

Buurtten met eenzelfde fysieke dichtheid kunnen er totaal anders uitzien, waardoor de mogelijkheden voor sociale interactie, de sociale dichtheid, ook verschilt. Om dit te illustreren zal ik een analyse maken van De Pijp in Amsterdam en het Märkische Viertel in Berlijn. Beide wijken hebben een vergelijkbare hoge bebouwingsdichtheid⁴. Het verschil kan verklaard worden door andere ruimtelijke eigenschappen te vergelijken. De bouwhoogte en de hoeveelheid open ruimte verschilt sterk. De Pijp heeft een hoger bebouwd oppervlak van 47% met gemiddeld 5 verdiepingen, tegenover 13% met 16 verdiepingen in het Märkische

² De voorbeelden in Overvecht zijn ontleend aan het project *Perfect Day* door Henriëtte Waal en Neeltje ten Westenend die als *artist in residence* de betekenis van hoog wonen bestudeerden in de Utrechtse wijk Overvecht. Dit kunstproject is geen wetenschappelijke studie, hun interviews en observaties leverden wel een interessante indruk op van het dagelijks gebruik van hoogbouw.

³ Overvecht in Utrecht is een modernistische wijk met een groot aantal 10 verdiepingen tellende woonflats in een groene omgeving.

⁴ De FSI van de Pijp en het Märkische Viertel is respectievelijk 1.78 en 1.81 m²/m². FSI geeft onafhankelijk van het programma de bebouwingsdichtheid weer en kan berekend worden door de totale bruto vloeroppervlakte te delen door het totale grondoppervlak (Berghauser Pont en Haupt 2010).

Viertel⁵. De bouwblokken in de Pijp zijn met 90m vier keer zo klein als de 400m lange blokken in het Märkische Viertel (Berghauser Pont en Haupt 2010).



Figuur 5: stedenbouwkundige verkaveling de Pijp en het Märkische Viertel

Het karakter van de Pijp wordt daarnaast bepaald door de variatie in de 19^e eeuwse architectuur en verspreid gelegen kleinschalige voorzieningen. Een groot deel van de levendigheid wordt veroorzaakt door de Albert Cuijp Markt die veel bezoekers van buiten de wijk trekt. De voormalige arbeidersbuurt is nu populair bij verschillende bevolkingsgroepen (www.amsterdam.info). Het Märkische Viertel is een modernistische wijk uit de jaren 60 met voornamelijk hoogbouw met bergingen op de begane grond in een groene setting. Het heeft een centraal winkelcentrum, de scholen en een paar buurtwinkels liggen wel verspreid. De wijk had in het begin meteen een slechte naam, maar door de nodige aanpassingen is het imago sinds eind jaren '90 verbeterd (www.Maerkisches-Viertel.de).



Figuur 6: bebouwing en impressie van de sfeer in de Pijp



Figuur 7: bebouwing en impressie van de sfeer in het Märkische Viertel

⁵ De GSI van de Pijp en het Märkische Viertel is respectievelijk 0.47 en 0.13 m²/m². GSI is het bebouwde oppervlak en geeft de relatie weer tussen de bebouwde en niet-bebouwde ruimte en wordt berekend door het oppervlak van de bebouwing op begane grond niveau te delen door het totale grondoppervlak van het gebied (Berghauser Pont en Haupt 2010).

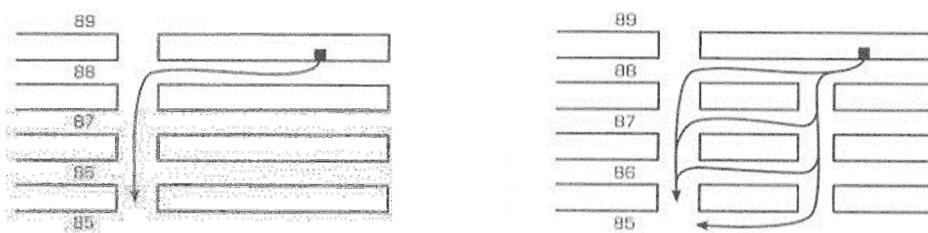
De factoren die dit soort verschillen in woonomgeving verklaren, bepalen of er voldoende diversiteit aanwezig is in een stedelijke omgeving. Jacobs (2009) noemt een viertal basisvoorwaarden dat door planners toegepast zou moeten worden: functiemenging, korte woonblokken, oude gebouwen en concentratie. Pas bij de laatste voorwaarde noemt ze de woningdichtheid, de factor die bij planners bovenaan staat. Deze kan in haar ogen niet los gezien worden van de andere factoren. De stad is een complex geheel van onderling afhankelijke zaken, zodat afwezigheid van een van de basisvoorwaarden ten koste zal gaan van de levendigheid.

Functiemenging

'Het district, en eigenlijk zoveel mogelijk segmenten ervan, moet meer dan één primaire functie vervullen; bij voorkeur meer dan twee. Deze moeten de aanwezigheid garanderen van mensen die op verschillende tijdstippen de deur uitgaan en met verschillende doeleinden ter plekke zijn, maar die veel faciliteiten gemeenschappelijk kunnen gebruiken (Jacobs 2010 p.204).' Primaire gebruiksfuncties zijn functies waar mensen speciaal naar toe gaan. Het kan gaan om bijzondere activiteiten, maar meestal gaat het om gewone alledaagse functies zoals werken, wonen en recreëren. Recreanten en werknemers die de buurt bezoeken, zullen er ook boodschappen doen en zo is er meer klandizie voor winkels en andere secundaire voorzieningen. Omdat werknemers of recreanten een ander dagritme hebben dan bewoners leveren zij samen meer op dan de som der delen en wordt de economie gestimuleerd. Dit is echter niet automatisch het geval. Bezoekers van de opera en bewoners van sociale woningbouw zullen niet dezelfde secundaire voorzieningen gebruiken.

Korte woonblokken

'De meeste woonblokken moeten kort van stuk zijn; dat wil zeggen, er moeten veel straten en gelegenheden om een hoek om te slaan zijn (Jacobs 2010 p.204).' Door kleinere blokken kunnen stedelingen uit verschillende routes kiezen. De kans dat hun routes op meerdere plaatsen kruisen of samenvallen is daardoor groter, zodat het aanbod van geschikte plekken voor voorzieningen toeneemt. Dit komt vooral ten goede aan kleinschalige specialistische detailhandel. Het bevorderen van de gebruikersdoorloop en het laten kruisen van wegen verbindt de verschillende stadsbuurten en straten met het bijbehorende reservoir van stedelijk gebruik met elkaar. Het netwerk van straten zorgt ervoor dat de stad een ruimtelijke eenheid is en volgens Jacobs (2009) zal dit leiden tot sociale eenheid. De vele kleine openbare straatcontacten leiden na verloop van tijd tot de sfeer in de straat en tot het nodige onderlinge vertrouwen. In de lijn van de theorie van De Certeau (1984) verhoogt een fijner netwerk van straten de mogelijkheden van het gebruik, maar is het niet aannemelijk dat het tot sociale eenheid zal leiden omdat het gebruik gefragmenteerd is.



Figuur 8: korte bouwblokken bieden meer mogelijkheden voor verschillende routes

Oude gebouwen

'Het district moet een mengeling te zien geven van gebouwen die variëren in ouderdom en staat, waaronder een flink percentage oude gebouwen zodat ze variëren in het economisch rendement dat zij moeten opleveren. Deze menging moet tamelijk fijnmazig zijn (Jacobs 2010 p.204).' Het gaat Jacobs bij het belang van oude gebouwen maar beperkt om de uitstraling of authenticiteit die voor meer architectonische variatie in het stadsbeeld zorgt. Belangrijker is de diversiteit en spreiding van de gebruiksmogelijkheden door de verschillende afmetingen en huurprijzen. Maximale efficiëntie in hoge dichtheid, door bijvoorbeeld het slopen van kleinere oude gebouwen, kan de speelruimte voor variatie en toekomstige uitbreidingsmogelijkheden beperken. Het tegelijkertijd bouwen van een grote variatie aan woningen en gebouwen is bijna niet mogelijk omdat bepaalde technische en economische mogelijkheden en esthetische modes in een bepaalde periode gelijk zijn. Grote nieuwe blokken bieden onvoldoende ruimte aan het brede scala van activiteiten. Steden zouden in haar visie juist meer ruimte kunnen bieden aan kleinschalige bedrijvigheid dan kleinere plaatsen omdat het aantal inwoners van de stad groot genoeg is om een grote variatie in keuze aan detailhandel, culturele faciliteiten en amusement in stand te houden.

Concentratie

'Er moet een voldoende dichte concentratie van mensen zijn, met welke doeleinden ze er zich ook mogen bevinden. Deze dichte concentratie geldt tevens voor mensen die zich daar bevinden omdat ze er wonen (Jacobs 2010 p.204).' Bewoners zorgen samen met de gebruikers van andere primaire faciliteiten voor de basis van het draagvlak van voorzieningen. Bij een hoge woningdichtheid moet men er wel voor waken dat standaardisatie van de gebouwen en woningtypes niet zal leiden tot een afname van de diversiteit van bewoners en het gevarieerde karakter van de architectuur. Dat risico is het grootste bij flats met een lift. Hoe groter het aantal verdiepingen, hoe kleiner de articulatie van de vorm van het gebouw zal zijn (Koolhaas 1994). De woningdichtheid kan daardoor, afhankelijk van de omstandigheden, ook te hoog zijn. Jacobs (2009) ageert tegen monotone flatgebouwen in een eenvormige groene ruimte. Zij pleit voor verschillen in bouwhoogte, maar spreekt zich niet expliciet uit tegen hoogbouw. Het Rockefeller Center noemt zij een geslaagde combinatie van verschillende gebruiksfuncties, een hoge dichtheid en een extra route dwars door het bouwblok. Bovendien heeft dit complex een hoge bebouwingsgraad. De hoeveelheid open terrein zou in haar ogen beperkt moeten worden omdat deze ruimten moeilijk te controleren zijn⁶. Door een groter deel van het grondoppervlak te bebouwen is een hogere woningdichtheid mogelijk zonder te veel monotone hoogbouw. De vele straten die ontstaan door de korte bouwblokken zorgen voor de nodige openingen tussen de gebouwen zodat de hoge bebouwingsgraad niet te benauwend is.

⁶ Met uitzondering van enkele goed gepositioneerde stadsparken (Jacobs 2009).



Figuur 9: Rockefeller Center in New York, levendige straten in combinatie met hoogbouw

Op basis van bovenstaande factoren zou Jacobs de Pijp met een hoger bebouwd oppervlak, korte bouwblokken en meerdere primaire gebruiksvoorzieningen waarschijnlijk eerder stedelijk vinden en verwachten dat het een levendige buurt is dan het Märkische Viertel dat een lage bebouwingsgraad, lange blokken en vooral centrale secundaire voorzieningen heeft. Hoewel de Pijp ook in een korte periode gebouwd is, heeft deze buurt zich in de loop der jaren aan het veranderende gebruik aan kunnen passen en is er variatie in de bebouwing en functies ontstaan. Uit de analyse van deze voorbeelden blijkt dat een hoge dichtheid niet automatisch zorgt voor een toename van de mogelijkheden voor interactie. Jacobs (2009) gaat er vanuit dat dit niet zozeer te maken heeft met hoe de straat eruit ziet of het gevoelsmatige effect van de bouwkundige schaal, maar van het soort zaken zoals winkels, cafés en speelplaatsen die aan de trottoirs liggen. Deze zijn direct van invloed op *'hoe mensen de trottoirs gebruiken in de praktijk van het leven van alle dag'* (Jacobs 2009 p.87). In de publieke ruimte moet er aanleiding zijn om met elkaar in gesprek te gaan, terwijl men tegelijkertijd de vrijheid heeft om dat niet te doen.

Culture of Congestion

Koolhaas (1997) keert zich zowel tegen de monofunctionele modernistische hoogbouw met haar angst voor chaos en nadruk op controle, als tegen het idee van een artificiële reconstructie van de traditionele architectuur van straat of plein met nette vormen van sociale interactie zoals Jacobs dat voor zich ziet. Manhattan heeft de ideale dichtheid om op allerlei niveaus opeenstapeling van activiteiten te genereren. Door de uitvinding van de lift kunnen woningen, kantoren, hotels, winkelcentra of theaters onafhankelijk van elkaar een plek krijgen in hetzelfde gebouw. Dit leidt tot grote veranderingen in het ruimtegebruik en de vorming van specifieke sociale gemeenschappen; Koolhaas (1994) noemt dit de *'culture of congestion'*. De bijbehorende bouwblokken herbergen verrassende combinaties van activiteiten in een eigen private binnenwereld waar zich het openbare leven afspeelt. Het blok is een stad in een stad met een eigen karakter dat zijn eigen publiek trekt. Op die manier ontstaat er een gefragmenteerde stad met verschillende eilanden, waarvan de invulling veranderlijk is en niet van te voren gepland kan worden. Hoewel Koolhaas een flexibel gebruik van de

gebouwen voor ogen heeft, lijken de veranderingen vooral plaats te vinden op initiatief van ondernemers en hebben zij vooral betrekking op het interieur. Stedelingen kunnen kiezen uit een groot aanbod van commerciële activiteiten en sferen, maar veel gelegenheid voor het spontaan toe-eigenen van de openbare ruimte lijkt er niet te zijn doordat de gebouwen sterk naar binnen gekeerd zijn.

Conclusie

Jacobs (2009) was er in de jaren '60 vooral op uit om de planners en beleidsmakers ervan te overtuigen dat zij hun werkwijze en inzichten moesten aanpassen aan het dagelijks gebruik van de stad. Het trottoir ziet zij als de aangewezen ruimte voor de toe-eigening van de stad. Haar visie van een levendige stad met een actieve houding van bewoners lijkt sterk op dat van het huidige beleidsdiscours. Hoewel er nu meer aandacht is voor functiemenging en variatie in architectuur dan in de jaren '60, maken planners maar deels gebruik van Jacobs praktische inzichten en bezitten de grote nieuwe gebiedsontwikkelingen over het algemeen niet meteen de gewenste levendige stedelijkheid. Het gaat 'mis' doordat de fysieke en sociale kanten van de stad gezien kunnen worden als twee afzonderlijke werelden, de strategieën van planners en beleidsmakers en de tactieken van stedelingen. Het beleid, de planning en de fysieke en sociale ingrepen overlappen of conflicteren met de alledaagse routines van het stedelijk leven (Reijndorp 2010). *Top-down* visies en *bottom-up* acties sluiten zelden naadloos op elkaar aan. Het proces van toe-eigenen van de ruimte heeft een dynamisch karakter, is onvoorspelbaar, fragmentarisch en kost tijd (De Certeau 1984). Een stedelijke omgeving kan onaantrekkelijk zijn voor personen die niet gewend zijn aan de activiteiten, rituelen en routines die betekenis geven aan de ruimte en deze structureren (Lozano 1990). Het beeld van de stad als ruimtelijke en politieke eenheid, gaat grotendeels voorbij aan de verschillende groepen stedelingen die de straten op hun eigen manier gebruiken. Het is een mythe die gecreëerd wordt door de dominante groep (Isin 2002). Het zou interessant zijn het dagelijkse gebruik van de ruimte door groepen en de onderlinge verschillen verder te bestuderen.

Door de onvoorspelbaarheden in het dagelijks gebruik is het niet aannemelijk dat de door Jacobs (2009) en de beleidsmakers gewenste sociale eenheid ook daadwerkelijk ontstaat, als haar basisvoorwaarden voor het ontwerp van de stad wel nageleefd zouden worden. Een concept waarbij de gebouwde omgeving in staat wordt geacht mogelijkheden voor gedrag te scheppen (in plaats van determinerend), zou meer recht doen aan het dagelijks gebruik (Lozano 1990). Met het maken van ruimtelijke structuren is er eerder sprake van aanbod dan van sturing (Frijhoff 2010). Om duurzaam te zijn, moet de omgeving zich kunnen aanpassen aan verschillend en veranderend gedrag. Moderne stedenbouw schept maar voor een beperkt aantal gedragspatronen ruimte door het uitgangspunt '*form follows function*'. De Certeau (1984) heeft kritiek op de functionalistische planning omdat er door de monotonie en de tendens ook betekenis en gebruik vast te willen leggen, zo weinig ruimte overgelaten wordt de stad toe te eigenen en daarmee bewoonbaar te maken. Begrip van het dagelijks gebruik van de stad vormt in dat kader een welkome aanvulling op het strategisch perspectief. Uit de analyse van de Pijp en het Märkische Viertel blijkt dat aandacht voor functiemenging om mensen van buiten de wijk te trekken, korte straten om de verschillende delen van buurten met elkaar te verbinden, oude gebouwen en een hoge dichtheid met een hoog bebouwingsoppervlak zonder standaardisatie van gebouwen,

meer gebruiksmogelijkheden oplevert. Dit kan een attractievere omgeving opleveren. In hoeverre deze door Jacobs (2009) beschreven basisvoorwaarden om diversiteit te genereren daadwerkelijk voor een levendige stedelijke omgeving zorgen, kan onvoldoende bepaald worden op basis van de vergelijking van twee wijken. In dit paper is beschreven dat de mate van de sociale dichtheid gerelateerd is aan de manier waarop de fysieke dichtheid is vormgegeven. De fysieke en sociale omgeving vormen samen de identiteit van de plek (Reijndorp 2010). De mate van dichtheid zelf heeft geen invloed op het gedrag van mensen maar wellicht heeft de relatie tussen de woning en de openbare ruimte wel invloed op het gebruik van de openbare ruimte. Dit zou nader onderzocht kunnen worden.

Naast de aandacht voor het gebruik van de stad, zal analyse van de strategische kant van planning en beleid en de manier waarop strategieën en tactieken op elkaar betrokken zijn, noodzakelijk zijn om de complexe werkelijkheid van de stad te kunnen begrijpen (Frijhoff 2010).

Literatuur:

Architectenweb (2011) 'Amsterdam wil verdichten met hoogbouw', 25-5-2011

http://www.architectenweb.nl/aweb/redactie/redactie_detail.asp?iNID=26219

Berghauser Pont, Meta en Haupt, Per (2010) 'SPACEMATRIX Space, Density and Urban Form', Rotterdam NAI Publishers

Den Haag (2005) 'Wéreldstad aan Zee, Structuurvisie Den Haag 2020' Uitgave gemeente Den Haag 2005

Den Haag (2009) 'Agenda voor de Haagse verdichting' Gemeente Den Haag 2009

Frijhoff, Willem (2010) 'Strategieën en tactieken: omgaan met de stad volgens Michel de Certeau', in Reijndorp, Arnold en Reinders, Leeke (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis* Amsterdam, SUN Trancity – deSTADSWIJKstudies

Hawley, Amos H. (1972) 'Population Density and the City', in *Demography*, Vol 9, No 4, pp 521-529

Isin, E. (2002) 'Being political: Genealogies of Citizenship'. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 1-51.

Jacobs, Jane (2009) 'Dood en leven van grote Amerikaanse steden', Amsterdam, SUN Trancity (oorspronkelijk in 1961 verschenen onder de titel 'Death and Life of Great American Cities')

Koolhaas, Rem (1994) 'Delirious New York, a retroactive manifesto for Manhattan', Rotterdam, 010 Publishers (oorspronkelijk 1978)

Koolhaas, Rem (1977) 'Life in Metropolis or the Culture of Congestion' (1998) In: Hays, K. (ed.) *Architecture theory since 1968*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 320-331

Lees, Lorretta (2008) 'Gentrification and Social Mixing: Towards an Inclusive Urban Renaissance?', *Urban Studies* 45:2449-2470

Lozano, Eduardo E. (1990) 'Community design and the culture of cities: the crossroad and the wall', Cambridge University Press

Mayol, Pierre (2010) 'Twee fragmenten', in Reijndorp, Arnold en Reinders, Leeke (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis* Amsterdam, SUN Trancity – deSTADSWIJKstudies

Osborne, T. and N. Rose (1999) 'Governing cities: notes on the spatialisation of virtue,' *Environment and Planning D*, 17: 737-760

Raco, Mike (2007) 'Securing Sustainable Communities: Citizenship, Safety and Sustainability in the New Urban Planning', *European Urban and Regional Studies* 14: 305

Reijndorp, Arnold (2010) *'Ruimte voor plaats, Beelden en betekenissen'*, in Reijndorp, Arnold en Reinders, Leeke (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis* Amsterdam, SUN Trancity – deSTADSWIJKstudies

Ten Westenend, Neeltje (2010) *'Een ander perspectief op hoog wonen'*, in Reijndorp, Arnold en Reinders, Leeke (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis* Amsterdam, SUN Trancity – deSTADSWIJKstudies

Wirth, Louis (1938) *'Urbanism as a Way of Life'*, American Journal of Sociology 44 (1): 1-24.

<http://www.maerkisches-viertel.de/info/info.php> 27-5-2011

<http://www.amsterdam.info/depipj> 29-5-2011

Beeldverantwoording

Figuur 1: Beeld door Office for Metropolitan Architecture, uit *'Nieuw Binckhorst, Samenvatting beslisnotitie haalbaarheidsstudie'* Gemeente Den Haag, Rabo Vastgoed en BPF Bouwinvest, 2007

Figuur 2: Foto Marcel Simons uit: http://www.marcelsimons.nl/new_york/photos/photo_10.html 31-5-2011

Figuur 3: Fernabdez Per & Mozas 2004: 206-207 uit: Berghauser Pont, Meta en Haupt, Per (2010) *'SPACEMATRIX Space, Density and Urban Form'*, Rotterdam NAI Publishers

Figuur 4: stills uit de film: Neeltje ten Westenend i.s.m. Herirette Waal, *Perfect Day*, onderzoek naar hoog wonen, uit: Ten Westenend, Neeltje (2010) *'Een ander perspectief op hoog wonen'*, in Reijndorp, Arnold en Reinders, Leeke (2010) *De alledaagse en de geplande stad, over identiteit, plek en thuis* Amsterdam, SUN Trancity – deSTADSWIJKstudies

Figuur 5: uit: Berghauser Pont, Meta en Haupt, Per (2010) *'SPACEMATRIX Space, Density and Urban Form'*, Rotterdam NAI Publishers

Figuur 6: Jacob Christensen uit: <http://knol.google.com/k/amsterdam-cycle-route-10#> en <http://www.bibiesbb.nl/>

Figuur 7: <http://www.maerkisches-viertel.de/info/info.php> 27-5-2011

Figuur 8: uit: Jacobs, Jane (2009) *'Dood en leven van grote Amerikaanse steden'*, Amsterdam, SUN Trancity (oorspronkelijk in 1961 verschenen onder de titel *'Death and Life of Great American Cities'*)

Figuur 9: uit: <http://www.examiner.com/destinations-in-salt-lake-city/destination-new-york-rockefeller-center-beyond-the-christmas-tree> en <http://www.dustandrust.com/2008/channel-garden-fountains-rockefeller-center/>